

Nätverket Svenska Kulturlandskap

Nätverksträff 2019

& temadag om kulturresevat

12–14 augusti 2019 i Falun- och Leksandstrakten i Dalarna

Minnesanteckningar

Kulturresevatet Stabergs bergsmansgård i Falun

Den svenska stormaktstiden, under 1600-talet, var en period av stark ekonomisk och militär expansion. Statsmakten kunde använda stora resurser för att utveckla samhället och även lägga grannland efter grannland under sig. Hur kunde det vara möjligt? Svaret: Falu koppargruva. När driften i gruvan var som mest omfattande levererade den uppemot två tredjedelar av all koppark i hela Europa. Hela verksamheten kom att totalt dominera och präglade Falun med omnejd. Ett vittnesbörd är alla slagghögar, både vid gruvan och runt omkring. Ett annat är bergsmansgårdarna. De som styrde gruvdriften bosatte sig en bit ut från stadens rök, damm och giftiga slagg. Gärna vid vatten, som erbjöd möjlighet till både transport och kraftutvinning. I sådana lägen etablerades hyttor för utvinning. Bergsmännen lät bygga ståtliga boningshus och andra byggnader, och gärna även trädgårdar enligt barockens ideal. Ett mycket väl bevarat exempel är Staberg, som idag är ett statligt kulturresevat.

Gruvdriften fick också stor betydelse för hur markanvändningen i hela trakten kom att utvecklas. Långt innan 1800-talets jordbruksreformer började slå igenom i Sverige hade man just i Falun börjat överge det gamla "äng-är-åkers-moder"-systemet. Kunskap fördes in via tillresta yrkesmän från Centraleuropa. Det ekonomiska uppsvinget gjorde att man kunde köpa in mat utifrån. Det hö som producerades användes framför allt till hästar, satta i arbete som dragdjur. En slags tidig form av växelbruk på åkermark infördes, vilket alltså innebar att man bärgade hö även på insådd åkermark, och inte bara i ängsmark.

Även bruket av utmark fick en annorlunda prägel just här. Det traditionella mångbruket, med bete, kolning, tjärbränning, uttag av specifika träd till olika ändamål och mycket annat, övergavs till förmån för ett enda syfte: virke och ved. Gruvindustrin slukade stora mängder, och hela Falun med omgivning omvandlades vartefter till vad vi idag kanske skulle kalla ett kalhygge. Till det kom omfattande vattenregleringar att prägla landskapet. Stora ansträngningar gjordes för att leda om sjöar och vattendrag för att tillgodose gruvdriftens behov av kraft.

Gamla slagghögar vid hyttan i Staberg. Man går ogärna barfota här.

Allt det här är viktigt att ha i åtanke när man idag funderar över hur en traditionell markanvändning har sett ut just här. Den ständiga frågan om vilken tidsperiod man vill ha som "målbild" besvaras här av att det är bergsmansgårdens storhetstid som är kulturresevatets syfte att lyfta fram. Senare drevs här en mjölkgård istället, när gruvan började förlora i betydelse på 1800-talet. Den inriktningen är inte vad man vill visa, utan ladugården är idag restaurang.

Dikarbacken

Dikarbacken är ett blivande kommunalt kulturresevat i Falun. Som överallt i trakten är området starkt präglad av koppargruvan, med slagghögar, omledningar av vatten, markanvändning med mera. Samtidigt finns här en rikedom av spår från flera andra perioder av historien. Man skulle kunna tänka sig att istället för att satsa enbart på stormaktstiden, även välja att lyfta fram avtrycken av de olika tidernas brukande och boende. Här finns en stor utvecklingspotential i att röja fram och bruka landskapet, och även arbeta med pedagogik för att underlätta förståelsen av vad det är man ser.

Under tiden jobbar Falun naturskola på i området. Med massor av fantasi, entusiasm och vilja driver man med enkla medel en mycket uppskattad verksamhet. Här hålls djur, här lagas mat i det fria, här får man prova på olika hantverk, och här berättas spännande historier om gruvan och mycket annat. Inte minst historien om hur getabocken Kåre avslöjade fyndigheten från första början, genom att komma hem från betesgången med rödfärgade horn.

Drängen i Dikarbacken, med getabocken Kåre.

Källslätten

Ett annat område som i hög grad har präglats av stormaktstidens bergsmansdrift är Källslätten. Idag finns bara ruiner av bergsmansgården kvar. Det gamla vårdträdet i centrum är desto mer imponerande. I den likaledes barockinspirerade trädgården i terrasser odlas inte längre grönsaker, men skötseln av de gamla äppelträden har åter tagits upp.

Långt bak i historien har området brukats som fäbod. Senare, under 1500-tal, uppläts det till nybyggande torpare, så kallade täktekarlar. I och med koppargruvans uppsving kunde en av bergsmännen låta uppföra byggnader och anlägga trädgård på platsen. Senare, under 1800-tal och in på 1900-tal, drevs här ett litet jordbruk. Till slut lades det ned, den gamla markanvändningen upphörde och fodermarkerna började planteras igen med gran.

Till all lycka ingrep då en skara eldsjälar och började röja och återuppta hävden. De har nu arbetat ideellt med skötseln i flera decennier. Som besökare kan man njuta frukterna av allt detta arbete: 10–12 hektar fodermarker i utmärkt hävd. Ett härligt område att vistas i. Marken sköts till stora delar med slätter, både med maskinbalk och med lie. I viss utsträckning används arbetshästar för körning av hö, med mera. Vissa delar betas med nöt och får. Även slättermarken efterbetas förstås. En del av träden hamlas. Tack vare att ytan är förhållandevis stor, kan man laborera med att flytta runt slätter och bete lite grand, lämna små ytor oskötta vissa år, flytta runt hässjor och annan höhantering, med mera. I ett hörn har man sått in lite spannmål på en liten åkeryta. Allt det här gör att komplexiteten ökar, och man kommer närmare den traditionella fodermarkanvändningens invecklade dynamik i tid och rum. Det gör i sin tur att fler växter, svampar och djur gynnas, jämfört med om man skulle ha slagit av hela ytan på samma sätt varje år.

En glädjande sak är att efterföljande generationer av barn och barnbarn gärna samlas här i samband med slättern. Det ger hopp för framtiden.

De sista kvinnorna vid gården släpar mjölken till närmaste by, längs stigar genom utmarkerna. Ingen mjölkbil i sikte. Vilket slit.

Fodermarkerna i mycket gott skick...

...tack vare eldsjälarna i Källslätten.

Det är mycket roligare att vara många till slättern – men då behövs gott om liar!

Fallsbjörken

Fallsbjörken är ett fäbodområde uppe i backarna nordost om Leksand, huvudsakligen till Hjortnäs by. Fäboddriften upphörde under 1920-talet. De gamla fodermarkerna hade då mycket väl kunnat omföras till produktionsskog. Istället hände det sig att avelsföreningen i Leksand inte fick ha kvar sina betesområden i närheten av samhället. De flyttade då sin verksamhet upp till Fallsbjörken. Tack vare detta så har omkring 70 hektar gräsmarker hållits öppna. Sannolikt är det Dalarnas största sammanhängande naturbetesmarksområde nedanför fjällen.

Avelsföreningen omvandlades senare till en avels- och betesförening, som sedan dess har hållit djur här. Idag bedrivs sambete med hästar och ungefär 75 kvigor. Djuren flyttas mellan olika fällor i tvåveckors intervall. Arbete med röjning och stängsling pågår årligen. Ett resultat av det är att arealen öppen mark nu är större än för femtio år sedan. Samtidigt är det så att djurantalet idag sannolikt är lite för lågt. Antalet brukare i trakten som håller djur krymper stadigt, och de som är kvar har en inriktning som är svår att kombinera med betesdriften uppe på Fallsbjörken.

I backarna strax nedanför själva bodarna har markerna varit mer intensivt brukade. Kanske har de plöjts och såtts in under någon period. Även utan åkerbruk har man tidigare jobbat med att öka höskörden och betestillgången. Under några decennier lade man på handelsgödsel, och kanske strödde man ut gräsfrö. Det här går att se spåren av i markstruktur och växtlighet idag. I andra delar av fäbodområdet är den utmagrade grässvålen kvar, och örtrikedomen följaktligen större. I ett tidigare tillstånd av balans mellan människa, tamdjur och marker kanske man inte såg den relativa utmagringen som ett problem. Kanske blev det ett problem i och med 1800-talets befolkningsökning, med påföljande ökning av tryck på markerna?

De gamla fäbodbetena har hållits öppna, över berg och dal. Det ger en bild av hur hela landskapet kan ha sett ut.

Fuktiga rika marker med gräsull, ned mot bäcken och vidare bort mot granskogen.

Gamla stängsel: olika varianter av trädtrader, buskar, stubbar, störor, ris och annat bös.

Böle och Kaijgården

Fäbodområdet strax väster om Fallsbjörken heter Böle. Även här upphörde fäboddriften omkring 1920. Sedan dess har markerna skötts med bete, samordnat med Fallsbjörken, så att det blir som en förlängning av hela betesområdet. Här går idag mest hästar. De flesta av de gamla stugorna står kvar. En av dem kallas idag Kaijgården. Det kan tyckas lite underligt, stugan hörde förr till Kaijgården nere i byn Västberg. Den gården bytte dock namn till Pellasgården, och senare kom istället stugan att kallas Kaijgården. Den är också mer ombonad, möblerad och inredd än vanligt. En sådan sak illustrerar att det här med gårdar och tillhörande fäbodrar många gånger är ganska komplicerat.

Mor i (sommar-)huset bjuder på goda mackor.

Storängen i Tällberg

Tällberg ligger mycket vackert i västsluttningen ned mot Siljan. Här i Siljansbygden fanns inte påverkan från koppargruvan i Falun, utan man var hänvisad till de vanliga villkoren i det traditionella brukandet. Tällberg var då en ganska fattig by, med magra marker. Långt senare har de ovanligt vackra vyerna gjort att byn har förvandlats till något av ett turistparadis, eller i alla fall ett attraktivt område för kapitalstarka stugägare. Det är fint och det är lokalromantiskt, men det speglar inte gångna tiders utsatthet och strävan särskilt mycket.

Storängen är ursprungligen benämningen på ett sammanhängande slåttermarksområde, som brukades samfällt av många av gårdarna i byn. De hade sina olika parter där de bärgade hö. Under 1900-talet övergavs stora delar och tilläts växa igen. Andra parter hölls öppna med bete, medan några slogs ända fram till 1960-talet. När den statliga naturvården under 1980-talet började arbeta mer aktivt med den här typen av örtrika fodermarker, så uppmärksammades de hävdade delarna av Storängen för sin fina markväxtlighet.

Sedan dess har olika insatser gjorts för att återuppta slåtter i vissa ytor. Det innefattar även röjning, stängsling och informationsskyltar. Det är ingen självklarhet att lyckas med allt det här. Det visade sig bland annat att det blev mycket bättre med lieslätter än med maskinslätter, i det här fallet. Hanteringen av hö har också varit en viktig del. De traditionella hässjorna från trakten har använts, men ibland komposterar höet. Olika parter har varit inblandade, och inte minst Leksands kommunekolog Åsa Rydell har gjort stora insatser.

Storängen i Tällberg.

Skallskogs fäbodar

Skallskog är ett av fyra fäbodställen, som tillsammans går under namnet "Skog". Varje fäbodställe består av ett antal fäbodparter som ligger samlade. Parterna hör till sina olika gårdar, som i sin tur ligger i flera olika byar nere i bygden. Just i Skallskog har det traditionellt varit ett tjugotal parter, med vardera fyra-fem kor. Idag är nio ställen kvar, varav ett ännu är i drift: Landomes fäbod. Den drivs av Land Alice Gustafsson, tillsammans med anhöriga och vänner. Korna går fritt i skogen, mjölken tas om hand och blir till smör och ost. Gulare smör får man leta länge efter.

Ibland var det så att folk bodde året runt i stugorna, som då förbättrades till att mer likna vanliga boningshus. Många mellanformer fanns också. Det liknar nästan en liten by uppe i skogen. Just i Skallskog har fäbodvallarna varit uppodlade i större utsträckning än man annars oftast ser. På en karta från början av 1800-talet ser man att stugorna omges av en mängd små åkerlappar.

Land Alice tar emot på sin trapp.

Idag är omgivningarna utanför de gamla fäbodvallarna klädda av skog. Så var det inte när fäbodsystemet var i drift fullt ut. Då nyttjades landskapet hårt, och det rådde betesbrist nästan överallt. Därför var betet hårt reglerat. Varje gård kunde ha fyra-fem olika fäbodparter. I samband med skiftesreformerna försökte man reglera det så att det skulle vara endast en fäbod till varje gård. Det lyckades bara delvis.

I ett område som Skallskog finns ännu många spår av det gamla brukandet kvar, att avläsa för den som vill och kan. Många av dem är levande växter, svampar, lavar och djur: det biologiska kulturarvet. Ett mycket tydligt exempel är de grova gamla sälgnarna, som vårdades omsorgsfullt för sin förmåga att leverera lövfoder. De hamlades, och lövet repades av kvistarna. Efter generationer av brukande på det här sättet utvecklas sälgen till att bli en riktig hållpunkt i markerna, och en oas av livsrum för ett myller av liv. Ett annat exempel är gamla vidgreniga fäbodgranar. Även de har en lång historia att berätta, av interaktion mellan människan och markerna. Ett av syften med att låta dem stå här och där var att de då fungerade som åskledare. Man kan även se gamla buföringsvägar, källor och andra fasta punkter i det gamla landskapsnyttjandet. Även förekomster av till exempel varglav vittnar om skogens utseende och villkoren för försörjningen häruppe.

En lite speciell sak i Skallskog är att man ute på en mosse i närheten har bedrivit torvtäkt. Från tiden då det pågick finns ett antal spår kvar. Inte bara själva groparna i mossen, utan rester av torkställningar, små lador och annat. Ibland finner man spåren direkt i själva träden.

Mer om det biologiska kulturarvet

Marker som de här rymmer många saker som är möjliga att tolka som ett biologiskt kulturarv. Det kan vara arter och vegetationstyper som formats av mänsklig hävd, eller träd med spår av historiskt nyttjande. Till detta kommer genetiska aspekter, såsom lantraser, eller mikrobiella aspekter, såsom ost från skogsbetande kor. Kanske viktigast av allt är ändå kulturlandskap som helheter, där alla aspekterna ryms och samverkar. De enskilda delarna får sin mening i det komplicerade sammanhang i tid och rum, som det traditionella brukandet faktiskt är.

Mer om biologiskt kulturarv går att hitta hos [Riksantikvarieämbetet](#). Se även nätverket Svenska kulturlandskaps [sida om kulturlandskap](#).

Tomas Ljung funderar över den gamla sälgn-busen. Eller är det möjligen tvärtom?

Om du ser en tall som den här, stanna upp en stund och fundera. Vad är det du ser, vad berättar trädet?

Träffen ordnades i samverkan med länsstyrelsen i Dalarnas län och med Falun och Leksands kommun. Tack!